

O'ZBEKISTON MINTAQALARI SANOAT SALOHIYATINING IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI O'RNI: TAHLIL VA ISTIQBOLLAR

Nabiyev G'ulom Abdisalomovich

Urganch davlat universiteti

Iqtisodiyot kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Anotatsiya: *Mazkur tezisda mintaqa sanoat korxonalarning iqtisodiy salohiyatini baholash masalalari nazariy va amaliy jihatdan yoritilgan. Iqtisodiy salohiyatni tahlil qilish jarayoni sanoat korxonalarining ichki va tashqi hisobotlari asosida ko'rsatkichlarni qayta ishlash, baholash hamda sharhlash orqali ularning imkoniyatlari va rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qilishi asoslab berilgan. Shu bilan birga, iqtisodiy salohiyatni baholashda analitik qo'llab-quvvatlash tizimining o'rni, qaror qabul qilish jarayonida axborot va tahliliy usullarning o'zaro bog'liqligi, boshqaruvning samarali tashkil etilishidagi ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotda sanoat korxonalarining kompleks iqtisodiy salohiyatini baholash uchun konseptual model va mexanizm ishlab chiqilgan bo'lib, unda mulk ob'ekti, maqsadli ko'rsatkichlar tizimi (EV, SV, EVA, NP, FCFF, E, A, N) hamda funksional komponentlar salohiyatning asosiy elementlari sifatida belgilangan.*

Kalit so'zlar: *mintaqa sanoat korxonalari, iqtisodiy salohiyat, analitik qo'llab-quvvatlash tizimi, baholash mexanizmi, innovatsion rivojlanish.*

Kirish. Mintaqa iqtisodiyoti – mamlakatning barqaror va muvozanatli rivojlanishida asosiy omillardan biri bo'lib, hududlar iqtisodiy salohiyatining to'liq ishga solinishi sanoat tarmoqlarining raqobatbardoshligini ta'minlaydi. O'zbekiston sanoat sektori so'nggi yillarda tubdan isloh qilinib, iqtisodiy o'sishning yetakchi drayveriga aylanmoqda. Hududlarda yangi sanoat zonalari, texnoparklar, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilishi natijasida ishlab chiqarish hajmi kengayib, qayta ishlash sanoati ulushi ortib bormoqda. Davlatimizda amalga oshirilayotgan industrial siyosat mintaqaviy ixtisoslashuvni chuqurlashtirish, mahalliy xomashyodan yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish, eksport salohiyatini oshirishga qaratilmoqda. Xususan, Navoiy, Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Andijon kabi hududlarda kimyo, neft-gaz, mashinasozlik, elektrotexnika va to'qimachilik sanoati tarmoqlari jadallik bilan rivojlanmoqda. Bu esa nafaqat sanoat ishlab chiqarishining umumiy o'sishini, balki mintaqalarda yangi ish o'rinlari yaratilishi, aholi daromadlarining ko'tarilishi va ijtimoiy farovonlikning oshishini ta'minlamoqda. Shu nuqtayi nazardan, mintaqalarda sanoat tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rnini ilmiy tahlil qilish, mavjud salohiyatni baholash hamda istiqboldagi ustuvor yo'nalishlarni aniqlash dolzarb hisoblanadi. Ushbu tadqiqot O'zbekiston

hududlarining sanoat rivoji misolida iqtisodiy samaradorlik omillarini o'rganishga va sanoatni modernizatsiya qilish orqali hududlar iqtisodiy salohiyatini yanada kuchaytirishga qaratilgan. Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini baholash uchun analitik qo'llab-quvvatlash tizimi ishlab chiqiladi. Iqtisodiy tahlil mintaqa sanoat korxonalarining kontur boshqaruviga imkon bermaydi, boshqariladigan va nazorat qilinadigan tizimlar orasidagi qayta aloqa rolini o'ynaydi, axborot yig'ish va qaror qabul qilish o'rtasida oraliq joyni egallab turib, qabul qilingan qarorlarga tayyorgarlikni ta'minlaydi, chunki analitik usullar o'z-o'zidan iqtisodiy qaror qabul qilish jarayoniga xosdir. Iqtisodiy tahlil tizimida joylashishni aniqlash maqsadida izoh berib o'tiladi va mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini tahlil qilishning obyekti va mazmuni aniqlanadi. Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish - mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini tushunish, tushuntirish, baholash, asoslash, xulosa va tavsiyalar berish uchun foydalaniladigan muayyan modellar va usullardan foydalanishni o'z ichiga olgan tizimli tahliliy vositalar to'plamidir.

Asosiy qism. Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini statistik baholash bo'yicha taklif etilgan uslubiy yondashuvni amalda bajarish uchun baholashning maqsad va vazifalariga va foydalanuvchilarning manfaatlariga qarab, iqtisodiy salohiyatning qidirilayotgan qiymatini aniqlashning turli yondashuvlarini hisobga olgan holda, bunday baholashning ko'pkomponentli tizimi ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, turli xil baholash yondashuvlari qabul qilingan vaqtga bog'liq ravishda o'zgaruvchan va turli xil qabul qilingan baholash uslublarida aks ettiradigan elementlar majmuasini tanlashda, uning yo'nalishini, murakkab iqtisodiy salohiyatni hisobga olgan holda namoyon bo'ladi.

Baholash natijalarining tashqi va ichki foydalanuvchilarining manfaatlari muayyan maqsadlar va vazifalarni aniqlaydi va mintaqa sanoat korxonalarining muayyan pozitsiyasidan murakkab iqtisodiy salohiyatini aks ettiruvchi elementlar majmuini tanlash zarurligini belgilaydi:

- ❖ mulk obe'kti;
- ❖ mintaqa sanoat korxonalar murakkab iqtisodiy salohiyatining vektor maydoni sifatida ishlatiladigan maqsadli ko'rsatkichlar tizimi;
- ❖ funksional komponentlar – bir biriga bog'liq salohiyatlar.

Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatidan foydalanish darajasi mavjud sharoitlarda dastlabki yoki rejalashtirilgan darajalarda erishish mumkin bo'lgan hozirgi darajani taqqoslash yo'li bilan baholanadi. Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish zarurati mavjud darajani maqsad bilan taqqoslash yo'li bilan aniqlash mumkin (prognoz, mintaqa sanoat korxonalar erishmoqchi bo'lgan qiymat).

Shakllantirilgan takliflardan foydalanish mintqa sanoat korxonalarning iqtisodiy salohiyatini baholashning haqiqiyiligini oshiradi.

Ichki va tashqi foydalanuvchilarning manfaatlarini qondirish orqali mintqa sanoat korxonalarning kompleks iqtisodiy salohiyatini baholash algoritmlarining blok sxemalari ishlab chiqiladi va jarayonlar asoslanadi.

Algoritmlarning oqim sxemalarini ishlab chiqamiz va jarayonlarni asoslab beramiz:

1) tashqi foydalanuvchilarning manfaatlarini qondirishdan kelib chiqib, mintqa sanoat korxonalarning kompleks iqtisodiy salohiyatini baholash uchun biznesning qiymatini baholash usulini tanlash;

2) ichki foydalanuvchilarning manfaatlarini qondirishdan kelib chiqib, mintqa sanoat korxonalarning kompleks iqtisodiy salohiyatini baholash. Bunda:

a) mintqa sanoat korxonalarning kompleks iqtisodiy salohiyatining vektor maydoni sifatida qabul qilingan maqsadli ko'rsatkichlar tizimi asosida belgilangan maqsadlarga erishish qobiliyati;

b) ishlab chiqarish jarayonining ichki holatini aks ettiruvchi qobiliyat sifatida - uni aniqlashning lokal salohiyati.

investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida biznesni baholash bilan mintqa sanoat korxonalarning iqtisodiy salohiyatini baholash imkoniyati(mintqa sanoat korxonalarning jozibadorligini aniqlash).

Umuman olganda, mintqa sanoat korxonalar qiymatini aniqlashning standart usullarini oqilona qo'llash zaruriyatini nazarda tutib, mintqa sanoat korxonalar holati, uning strategik imkoniyatlari va bozor pozitsiyalarini inobatga olgan holda, biznesning qiymati va uni aniqlash metodikasi iqtisodiy salohiyatning ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'lib, tadbirkorlik subyektining maqsad va vazifalariga muvofiq bo'lishi kerak.

Funksional komponentlarni (alohida salohiyatlarni) aks ettirishdan kelib chiqib, iqtisodiy salohiyatni baholash ichki foydalanuvchilarning boshqaruv qarorlarini, biznesning hozirgi holatini, mintqa sanoat korxonalarning ayrim jihatlarining iqtisodiy samaradorligini asoslash va ayrim turdagi resurslardan foydalanishni aniqlash uchun foydalidir. Mintqa sanoat korxonalarning iqtisodiy salohiyatini tahlil qilishning alohida metodologik pozitsiyalari kengaytirilib, iqtisodiy tahlil tizimida uning joylashuvini belgilab beradi; ko'rsatkichlarni hisoblash uchun dastlabki statistik ma'lumotlarni qidirish va to'plashni osonlashtirish maqsadida axborotni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishning zarurligi va tamoyillari asoslanadi.

Tahlil obyekti mintqa sanoat korxonalarning iqtisodiy salohiyati bo'lib, uni turli xil nuqtai nazarlardan aks etadigan elementlar to'plamini o'z ichiga olgan kompleks tizimdir. Mintqa sanoat korxonalar iqtisodiy salohiyatini tahlil qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri mintqa sanoat korxonalarning iqtisodiy imkoniyatlarini ichki bozor imkoniyatlarini va o'sish manbalarini aniqlashga, belgilangan maqsad va

vazifalarni amalga oshirishga, bozor o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydigan, iqtisodiy barqaror boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun obyektiv axborot asoslarini yaratishga qaratilgan iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Mintaqa sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish jarayoni ichki va tashqi hisobotlardagi ko'rsatkichlarni qayta ishlash, baholash va sharhlash orqali ularning imkoniyatlari hamda rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bunday tahlil sanoat korxonalarining kuchli va zaif tomonlarini ochib beradi, ichki bozor imkoniyatlari va o'sish manbalarini ko'rsatib beradi hamda obyektiv axborot asosida barqaror boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, iqtisodiy salohiyatni to'liq ochib berish uchun faqat tizimlashtirilgan ko'rsatkichlar emas, balki birlamchi axborotning yetarli va ishonchli shakllantirilishi ham zarurdir. Demak, iqtisodiy tahlil samaradorligi ko'p jihatdan axborotni qo'llab-quvvatlash tizimining mukammalligi bilan belgilanadi. O'zbekiston mintaqalari sanoat salohiyati mamlakat iqtisodiy rivojlanishida strategik ahamiyat kasb etadi. Hududlarning tabiiy resurslari, infratuzilma imkoniyatlari va mehnat resurslarining samarali jalb etilishi sanoat tarmoqlarining geografik joylashuvini belgilab, ularning raqobatbardoshligini oshirmoqda. Olib borilayotgan industrial islohotlar natijasida mintaqalarda yangi ishlab chiqarish quvvatlari yaratilib, qayta ishlash sanoatining ulushi izchil ortib bormoqda. Jumladan, sanoat mahsulotlari eksporti kengaymoqda, innovasion texnologiyalar joriy qilinmoqda, ishlab chiqarishning chuqur diversifikatsiyasi ta'minlanmoqda. Shuningdek, hududlar ixtisoslashuviga asoslangan sanoat zonalari va klasterlarning tashkil etilishi iqtisodiyotning mintaqaviy strukturaviy o'zgarishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, ayrim hududlarda sanoat infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmagani, logistika tizimidagi muammolar va investitsion faollikning pastligi mavjud salohiyatning to'liq ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qilmoqda. Kelgusida mintqa sanoatini modernizatsiya qilish, innovasion texnologiyalarni keng joriy etish, energiya samaradorligini oshirish va yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish asosiy ustuvor vazifa bo'lib qoladi. Shu orqali mintaqalarda iqtisodiy faollikni yanada kuchaytirish, aholi bandligi va daromadlarini oshirish hamda mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishiga erishish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pardayev, M. Q., Hasanov, B. A., Isroilov, J. I., & Xoliqulov, A. N. (2019). Korxona iqtisodiy salohiyatini baholashning nazariy asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot.
2. Brexova, Y., & Kurbanova, A. (2020). Iqtisodiy salohiyatni resursli va natijaviy yondashuv asosida baholash. O'zbekiston iqtisodiyoti jurnali, 4(2), 45–56.

3. Safarov, S. S. (2018). Mintaqaviy sanoat korxonalarining barqarorligini ta'minlashda iqtisodiy salohiyatni baholash. Ilmiy axborotlar to'plami, 12(3), 77–85.
4. Shodiev, A. A. (2021). Hududiy sanoat salohiyatini kompleks tahlil qilish metodlari. Iqtisodiyot va innovatsiya, 5(1), 90–101.
5. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press.
6. Trigeorgis, L. (1996). Real Options: Managerial Flexibility and Strategy in Resource Allocation. Cambridge: MIT Press.
7. OECD. (2019). Industrial Policy for the Sustainable Growth. Paris: OECD Publishing.
8. UNIDO. (2020). Industrial Development Report: Industrialization in the Digital Age. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
9. World Economic Forum (WEF). (2022). Travel and Tourism Development Index 2022. Geneva: WEF.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni — “2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi”.